

Naar meer weerbaarheid en veerkracht in contraterrorismebeleid

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Edwin Bakker

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van
Terrorisme en Contraterrorisme
aan de Universiteit Leiden
op vrijdag 16 maart 2012.

Universiteit Leiden

Opening

Mijnheer de Rector Magnificus, mijnheer de Decaan van de Faculteit Campus Den Haag, geachte leden van de besturen van de faculteiten, geachte leden van het bestuur van de Stichting ter Bevordering van de Studie inzake Verschijnselen van Terrorisme en Contraterrorisme, collega's van de Universiteit Leiden, familie, vrienden, dames en heren, studenten,

In een NOVA uitzending een week na de moord op Theo van Gogh uitte de Duitse ex-minister Gerhart Baum kritiek op de in zijn ogen overtrokken Nederlandse reactie. Baum was nota bene zelf ooit verantwoordelijk voor het harde optreden tegen de *Rote Armee Fraktion* in de jaren zeventig. Hij sprak van *eine Überreaktion* in zijn tijd als minister van binnenlandse zaken, en noemde angst en emoties slechte raadgevers. Zijn advies aan Nederland: “Het hoofd koel houden, daar komt het nu op aan”¹

Dat valt uiteraard niet mee. En helaas hebben we in de afgelopen jaren niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa diverse voorbeelden gezien van overreacties. In deze rede wil ik uiteenzetten dat we de terroristen daarmee een dienst hebben bewezen en de aantrekkelijkheid van terrorisme als instrument hebben vergroot.

Als terrorismeonderzoeker en als burger vind ik dat zorgelijk. Ik zie het als een van mijn taken om via onderzoek, onderwijs en training een bijdrage te leveren aan het juist onaantrekkelijk maken van dit instrument.

In deze oratie zal ik onder de titel: “Naar meer weerbaarheid en veerkracht in contraterrorismebeleid” de volgende punten behandelen: allereerst wil ik ingaan op de essentie van terrorisme - wat is terrorisme en wat doet het met ons?

Daarna bespreek ik kort het contraterrorismebeleid sinds de aanslagen tegen de Verenigde Staten op 11 september 2001. Vervolgens zal ik kijken naar het minder succesvolle deel van het gevoerde beleid en wel het deel dat leidde tot wat de Britse socioloog Frank Furedi “*an invitation to terror*” noemt.²

Daarmee kom ik bij de twee belangrijkste punten van mijn betoog: de noodzaak van het verhogen van weerbaarheid en veerkracht ten aanzien van terrorisme en een pleidooi voor een contraterrorismebeleving waarin de beheersing van angst en maatschappelijke onrust centraler staat om zo de aantrekkelijkheid van terrorisme te verminderen.

Definitie en essentie

Wat is terrorisme, wat is de essentie van dit verschijnsel en wat valt er wel en wat valt er niet onder? Ik denk dat ook vijftig jaar van nu terrorismeonderzoekers menige lezing of college beginnen met uitleggen hoe moeilijk het is het verschijnsel te definiëren en dat ze waarschijnlijk ook zullen melden dat er nog geen algemeen geaccepteerde definitie van hun onderzoeksonderwerp is. Ze zullen mogelijk net als ik melden dat er desondanks veel overeenstemming is over het idee dat terrorisme een instrument is dat via aanslagen angst en onrust wil genereren om zo politieke doelen te bereiken.

In de vele definities van terrorisme vormen deze doelen en de praktijk van het plegen van of dreigen met aanslagen een belangrijk onderdeel van de afbakening van het verschijnsel. Zo ook in de veel geciteerde “samengestelde” definitie van Alex Schmid en Berto Jongman uit 1988.³ Op basis van 109 omschrijvingen van experts kwamen zij tot een definitie met 22 kernelementen. Hun definitie is niet alleen een van de meest geciteerde afbakeningen van het begrip terrorisme, maar tevens een van de langste. Ik noem hier daarom alleen het eerste deel: “*Terrorism is an anxiety-inspiring method of repeated violent action, employed by (semi-) clandestine individual, group, or state actors, for idiosyncratic, criminal, or political reasons, [...]*”⁴

De kernelementen van de definitie van Schmid en Jongman zijn ook te vinden in de voor Nederland belangrijkste niet-academische afbakeningen van het verschijnsel, te weten de definitie van terroristische misdrijven van de Europese Unie⁵ en de daarvan afgeleide werkdefinitie van de AIVD⁶, MIVD⁷ en NCTV⁸ alsook de omschrijving van een terroristisch oogmerk

in Artikel 83A van het Wetboek van Strafrecht. Volgens dit artikel is een terroristisch oogmerk het streven om de bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid te dwingen iets al dan niet te doen, of sociale structuren ernstig te ontwrichten of zelfs te vernietigen.⁹

Duidelijk blijkt uit zowel genoemde overheidsdefinities als academisch onderzoek dat het creëren van angst en onrust een essentieel onderdeel van terrorisme is. Het gebruik van geweld is daarvoor een middel en nadrukkelijk niet het doel van terroristen. Brian Jenkins gaf eind jaren zeventig aan dat het terroristen niet primair te doen is om het doden van mensen, maar om het genereren van impact. Zijn uitspraken: “*terrorism is theater*” en “*terrorists like to see a lot of people watching, not a lot of people dead*”, zijn vandaag de dag nog steeds relevant.¹⁰ Het gaat dus vooral om de reactie op een aanslag of dreiging door derden: het algemene publiek, de politiek, de media. Of angst ontstaat hangt echter niet alleen af van de terroristen en de ernst en omvang van het geweld. De impact van terroristische aanslagen of dreigingen wordt deels bepaald door de politiek, de media, en de publieke opinie. Anders gezegd, terroristische aanslagen hebben vaak pas effect als anderen - ook u hier in deze zaal - er iets mee gaan doen.

Ik kom later terug op de impact van terrorisme en het gevaar en de gevolgen van overreacties op de terroristische dreiging. Eerst wil ik kijken naar het beleid in de afgelopen jaren om die dreiging te verminderen. Welke investeringen zijn in de afgelopen jaren gedaan om de kans op een aanslag zo klein mogelijk te maken? Hoe is het Europa en Nederland op terrorisme - en contraterroreisme gebied de afgelopen tien jaar vergaan?

CT beleid in Europa na “9/11”

In het afgelopen decennium is in Europa en Nederland enorm geïnvesteerd in contraterroreismebeleid. Veiligheidsdiensten kregen de nodige extra mensen en middelen om met name het jihadistisch terrorisme het hoofd te bieden. Ook andere overheidsdiensten, zoals de politie en lokale overheden, werden

versterkt met het oog op de bestrijding van radicalisering en terrorisme. Daarnaast werden pogingen genomen de samenwerking tussen relevante actoren te verbeteren.¹¹

Op Europees niveau leverde deze belangrijke beleidsintentie, onder meer, een EU Contraterroreismestrategie, de eerder genoemde EU definitie, en een EU Contraterroreisme Coördinator op - mijn vroegere Clingendael collega Gijs de Vries. Daarnaast droegen veel Europese landen in VN¹² en NAVO-verband¹³ bij aan de door de Verenigde Staten geleide *Global War on Terror* in de vorm troepen voor onder meer *Operation Enduring Freedom* en de *International Security Assistance Force*, beide in Afghanistan.

Vooral in de eerste vijf jaar na de aanslagen in de Verenigde Staten kenmerkte het contraterroreismebeleid in Europa zich door *ad hoc* maatregelen na aanslagen of dreigingen. De nadruk lag op het voorkomen van aanslagen en zeker een van de aard en omvang van “9/11”.

Hoe zat dat in Nederland?

Ook in Nederland zijn in de jaren na “11 september” bijzonder veel maatregelen genomen die de kans op een aanslag zo klein mogelijk moesten maken. Terrorismen stond zeer hoog op de politieke agenda. Weinig beleidsterreinen kenden zoveel nieuwe initiatieven en instituties en zo’n snelle ontwikkeling van wet- en regelgeving, denk aan de oprichting van de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding, de invoering van het Alerteringssysteem Terrorismebestrijding, de Wet Terroristische Misdrijven, een Actieplan polarisatie en radicalisering, alsook diverse lokale initiatieven tegen radicalisering en terrorisme. Met deze maatregelen liet de overheid zien dat ze de dreiging serieus nam en daadkrachtig optrad tegen terrorisme. Ter versterking van het gevoel dat er alles aan gedaan werd om terrorisme tegen te gaan, werd de campagne “Nederland Tegen Terrorismen” gelanceerd. Deze gaf aan - onder andere via spotjes en reclameborden - dat er maar liefst 200.000 mensen op een of andere wijze meewerken om de kans op een aanslag zo klein mogelijk te maken.¹⁴

Ik vroeg me in die tijd wel eens af of ik daar als terrorismeonderzoeker ook bij zat. Mogelijk vroegen velen van u zich dat destijds ook af - al meen ik in de zaal ook een paar mensen te zien die heel zeker wisten dat ze bij die 200.000 zaten.

Of het nu wel of niet door hun inzet en dat van die andere bijna 200.000 mensen kwam, de kans op een aanslag bleek gelukkig heel erg klein, zowel in Nederland als binnen de EU. Het aantal aanslagen in Europa¹⁵ bleef beperkt tot enkele tientallen.¹⁶ Daaronder was helaas een aantal bijzonder dodelijke aanslagen. De twee meest bloedige incidenten binnen de EU waren de bomaanslagen op het openbaar vervoer in Madrid en Londen. Daarnaast was er vorig jaar de bomaanslag en schietpartij door Anders Breivik in Noorwegen. Tevens waren er tientallen aanslagen met slechts enkele slachtoffers, waaronder de moord op Theo van Gogh en aanslagen in Baskenland en Noord-Ierland. Ook werd Europa geconfronteerd met meerdere op het laatste moment mislukte aanslagen, denk aan die op de luchthaven van Glasgow, de bomkoffers die niet afgingen in treinen in Duitsland en de groep die twee weken na de aanslagen op de metro in Londen deze wilden herhalen.

Al die aanslagen die wel lukten waren er uiteraard een te veel en hetzelfde geldt helemaal voor de slachtoffers van deze aanslagen. Maar als we de cijfers vergelijken met die van voorgaande decennia of andere delen van de wereld dan zijn deze relatief gunstig te noemen. In het afgelopen decennium vielen in Europa iets meer dan 300 doden door terrorisme.¹⁷ In de jaren negentig waren dat er bijna 200, en in de jaren tachtig en zeventig respectievelijk meer dan 600 en 160. De cijfers wereldwijd zijn vele malen hoger.¹⁸ Voor Nederland geldt dat we in het afgelopen decennium minder vaak geconfronteerd werden met dodelijke aanslagen dan in de decennia daarvoor.¹⁹

We weten echter niet in welke mate het gevoerde contraterrorismebeleid deze relatief gunstige situatie op zijn conto mag schrijven. Dergelijke evaluaties zijn niet gedaan en het is überhaupt de vraag of de invloed van overheidsbeleid - naast het handelen

van vele andere betrokken actoren - te meten is bij zo'n complex maatschappelijk en politiek verschijnsel als terrorisme. Hoe dan ook. Het beeld is gunstig en ik zie zelf geen reden om aan te nemen dat het Nederlandse overheidsbeleid niet geholpen zou hebben of contraproductief geweest zou zijn. Ik kan me daarom wel voorstellen dat de AIVD in zijn jaarverslag 2006 aangeeft dat de concrete en gekende terroristische dreiging vanuit netwerken van eigen bodem minder acuut leek te zijn geworden, onder meer als gevolg van succesvol overheidsoptreden.²⁰

Stel dat deze inschatting inderdaad juist is, dan is het wel jammer te moeten constateren dat op een andere belangrijke indicator voor succes of falen van contraterrorismebeleid Europa en Nederland bepaald niet goed scoren, namelijk de mate van angst voor terrorisme. Die bleek bijzonder groot en daar ging het de terroristen immers om.

Is het totaalbeeld van het contraterrorismebeleid daarmee nog steeds relatief gunstig te noemen? Ik meen van niet aangezien het bij terrorisme niet gaat om het aantal aanslagen en dodelijke slachtoffers, maar vooral om de maatschappelijke en politieke gevolgen.

Juist in Nederland was de angst voor terrorisme in de afgelopen twaalf jaar af en toe bijzonder hoog. In 2005 was Nederland van alle landen in de EU zelfs het meest bevreesd voor terrorisme.²¹ In die tijd, na de moord op Theo van Gogh en diverse arrestaties en rechtszaken van al dan niet vermeende jihadistische strijders van eigen bodem zag maar liefst 40 procent van de Nederlanders de bestrijding van terrorisme als een van de twee belangrijkste nationale onderwerpen van dat moment.²² Die angst en bezorgdheid werd uiteraard vooral gevoed door de moord op Theo van Gogh. Daarnaast werd het onveilige gevoel echter ook aangetast door uitspraken van sommige politici direct na die moord. Via de media werd om het hardst geschreeuwd hoe groot het terroristische gevaar en hoe slecht het antiterrorismebeleid wel niet was. Het woord "oorlog" werd niet gemeden. Vicepremier Zalm stelde dat het kabinet de oorlog aanging om dit soort extremisme en radica-

lisme te bestrijden.²³ Diverse tijdschriften, kranten en televisieprogramma's wisten te melden dat terrorisme nu geen ver-van-mijn-bedshow meer was en dat de terroristische dreiging nog nooit zo groot was. Dat laatste werd deels werkelijkheid in de vorm van brandstichtingen bij moskeeën, en Islamitische scholen.²⁴ Meerdere crisisexperts, waaronder Uri Rosenthal, gaven destijds aan dat angst, onrust en collectieve stress gekanaliseerd moest worden²⁵ en dat een verklaring van de minister-president een wezenlijke bijdrage had kunnen leveren om de bevolking weer greep op de situatie te geven.²⁶ Een dergelijke verklaring - waarin bijvoorbeeld gepoogd zou worden vertrouwen te wekken, de aanslag te duiden en de eigen normen en waarden helder neer te zetten²⁷ - bleef helaas uit. De verwarring, in politieke en bestuurlijke kringen leek groot.

Niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa was sprake van verwarring en schoot de angst voor terrorisme omhoog na "9/11" en de aanslagen in Madrid en Londen. Met name in het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Denemarken bleef die angst lange tijd erg groot. Maar ook daar verdringen economische kwesties terrorisme uit de top van het zorgenlijstje van de gemiddelde burger.²⁸

Ondanks recente dalingen, zo ongeveer vanaf 2008²⁹, kan men stellen dat het afgelopen decennium werd gekenmerkt door relatief veel angst en onrust ondanks het feit dat het terrorisme niet vaak lukte met dodelijk geweld toe te slaan. Daarmee werd het effect van de succesvolle pogingen om de kans op een aanslag zo klein mogelijk te maken, deels teniet gedaan. Ook zonder aanslagen bleken terroristen toch succes te kunnen boeken: Nogmaals het gaat hen immers primair om de angst en ophef en niet om de aanslagen *an sich*.

Dat stoort me. Ik wil eenvoudigweg niet dat terroristen succes hebben en al helemaal niet als ze dat lukt ondanks enorme investeringen in contraterrorismebeleid. Helaas stoort het me niet alleen, maar vind ik het ook bijzonder zorgelijk aangezien angst voor terrorisme de samenleving aantast.

Gevolgen van angst

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat een hoge mate van angst kan leiden tot wantrouwen en stereotypering van bepaalde groepen, en een voorkeur voor sterke, actiegerichte leiders met een eenduidige verklaring voor terrorisme.³⁰ Zo kan angst voor terrorisme leiden tot dogmatisch denken, een gebrek aan nuance en discriminatie.

Dergelijke reacties zijn vaak automatische reflexen. Zoals ook Gerhart Baum in het eerder genoemde interview aangaf blijken politieke leiders en beleidsmakers vaak niet in staat de impact van terrorisme te beheersen of te beperken.³¹ Gevoed door sensationele voorstellingen van zaken in de politiek en de media, kenmerkt de automatische reactie op terrorisme zich vaak door een sterke focus op onmiddellijke maatregelen.

De bevolking, die net zo geschrokken en bang is, is geneigd om de drastische maatregelen aan te moedigen, te ondersteunen, of op zijn minst te begrijpen. Als gevolg hiervan kunnen de consequenties van angst voor terrorisme een samenleving nog kwetsbaarder maken voor emotionele, politieke en bestuurlijke overreacties.

Deze kunnen op hun beurt leiden tot een verscherping van maatschappelijke verhoudingen, met alle risico's van dien op het vlak van confrontaties en geweldsuitbarstingen.³² Dit laatste kan weer een katalysator vormen in het proces van polarisering en radicalisering van de maatschappij als geheel of van specifieke delen daarvan - waaronder bepaalde groepen jongeren, politieke groeperingen, of minderheden. Kortom, angst voor terrorisme kan leiden tot nog meer terrorisme. Sommige terroristische groeperingen zijn zich daar maar al te bewust van. En dat is een extra reden tot zorg: onze angstige overreactie maakt het instrument terrorisme nog aantrekkelijker.

Deze zorg wordt gedeeld door een aantal onderzoekers die de kwetsbaarheid van het in de afgelopen jaren gevoerde contraterrorismebeleid onderzochten.

Invitation to terror

Een van de meest vooraanstaande academische critici van contraterrorismebeleid dat tot meer angst en onrust leidt is de Britse socioloog Frank Furedi. Hij constateert dat de westerse maatschappij moeilijk weet om te gaan met verandering en risico en dat er meer dan ooit sprake is van risicomijdend gedrag en zelfs van een cultuur van angst.³³

Op basis van zijn analyses van reacties op terrorisme na “9/11” in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, waarschuwt hij voor deze angstcultuur. Deze wordt volgens hem gevoed door een paradigma van kwetsbaarheid, dat zorgt voor een fatalistische houding, pessimisme en angst voor terrorisme. In zijn boek “*Invitation to Terror*” beschrijft Furedi hoe deze angstcultuur de rol van empirisch bewijs en redelijkheid heeft overgenomen en waarin dreigingsanalyses meer en meer worden bepaald door speculatie en verbeelding.³⁴ Dit leidt in zijn ogen tot suboptimale beleidsbeslissingen, mede omdat ze ook uitgaan van een gebrek aan vertrouwen in de weerbaarheid van de eigen instituties en bevolking. Door het vergroten van de impact moedigen *we* - in dit geval zowel overheden als burgers - terrorisme aan. In de woorden van Furedi: we produceren een uitnodiging om geterroriseerd te worden.³⁵

Het is daarom van groot belang onze emotionele reacties op een werkelijke of gepercipieerde terroristische dreiging te beheersen. Deze opgave vereist meer dan het verbeteren van operationele en psychologische voorbereiding voor toekomstige aanslagen. Het vraagt ook om duiding: waar we voor staan, onze moraal en die van de terroristen die daar tegenover staat. Een gebrek aan betekenisverlening van terroristische dreiging - en een passende reactie hierop - kan een teloorgang in democratische principes veroorzaken, en kan de capaciteit van een samenleving om te herstellen van een aanslag ondermijnen. Overreacties in de vorm van valse beschuldigingen en specifieke wettelijke of bureaucratische maatregelen tegen bepaalde delen van de bevolking kunnen, zoals eerder aangegeven, leiden tot een vicieuze cirkel van polarisatie, radicalise-

ring en geweld. Om deze “*self-fulfilling prophecy*” gevoed door fatalisme en overreacties te vermijden, moeten samenlevingen meer weerbaarheid tonen ten aanzien van terrorisme.³⁶

In de afgelopen jaren verschijnen steeds meer publicaties die het gevaar van een angstcultuur onderstrepen. Sommige auteurs komen tot deze conclusie door het evalueren van recente of historische voorbeelden van contraterrorismebeleid³⁷ Andere onderzoekers benaderen dit onderwerp vanuit een politieke visie en stellen de vraag welke krachten de angstcultuur veroorzaken of wie hier baat bij hebben.³⁸ Daarnaast zijn er auteurs die in navolging van Ulrich Beck³⁹ onderzoeken hoe, en in welke mate de risicosamenleving samenlevingen kwetsbaarder maakt voor ongelukken, rampen en gewelddadige incidenten - waaronder terroristische aanslagen. Wat betreft dat laatste menen sommige auteurs te kunnen aantonen dat terroristen hier gericht op inspelen, met het dreigen met of daadwerkelijk uitvoeren van ‘spectaculaire’ aanslagen.⁴⁰

Pleidooi

Tegen deze achtergrond wil ik graag een pleidooi houden voor een contraterrorismebeleid waarin de beheersing van angst en maatschappelijke onrust centraler staat om zo de aantrekkelijkheid van terrorisme te verminderen. Een van de begrippen die in dit kader zowel door beleidsmakers als door wetenschappers wordt aangedragen is het Engelstalige begrip “*resilience*”. Een begrip dat zich in het Nederlands niet in een woord laat vatten en het best kan worden omschreven als weerbaarheid en veerkracht. Het wordt ook wel vertaald met “*incasseringsvermogen*”⁴¹

Het concept “*resilience*” vindt zijn oorsprong in bouwkunde, psychologie⁴² en ecologie. Het geeft kortweg het vermogen aan van een materiaal, persoon, of biotoop om weerstand te bieden aan plotselinge veranderingen of negatieve gebeurtenissen, alsook het vermogen zich te herstellen of te herpakken. Vanuit het perspectief van contraterrorisme kunnen weerbaarheid en veerkracht worden beschouwd als beschermende

factoren die de negatieve impact van terrorisme op individuen en de samenleving verminderen. Een weerbare samenleving is bij machte om zich in te stellen op en te herstellen van extreme omstandigheden, zoals terrorisme. En terroristen die weerbare samenlevingen aanvallen, zullen minder effect weten te bewerkstelligen met hun terroristische dreiging of aanslag. Je zou in deze context de gedachte achter “resilience” kunnen zien als de tegenhanger van het paradigma van kwetsbaarheid voor terrorisme.

Indien we kiezen voor het vergroten van incasseringsvermogen zal het tot nu toe gevoerde beleid moeten worden bijgesteld. Vanzelfsprekend blijft het van groot belang dat overheden maatregelen nemen om toekomstige terroristische aanslagen te voorkomen. Maar het besef moet groeien dat de aard en de ernst van de terrorismedreiging meer is dan de kans op een aanslag en de directe fysieke gevolgen daarvan.

Ik ben van mening dat samenlevingen veel baat kunnen hebben bij een contraterrorismebeleid waarbij overheden emotionele en gedragsmatige reacties op een terroristische dreiging of aanslag zo goed mogelijk proberen te reguleren. Dit zou tot uitdrukking moeten komen in een brede contraterrorisme strategie die gebaseerd is op het bestrijden van de essentie van terrorisme en die aangeeft hoe de impact van terrorisme kan worden verminderd.

Onderzoek

Het anticiperen op en het leren omgaan met terroristische incidenten is echter makkelijker gezegd dan gedaan. Het gaat bij contraterrorisme om een complex maatschappelijk en politiek verschijnsel waarbij veel verschillende actoren zijn betrokken. Bovendien gaat het om materie waar nog niet heel veel onderzoek naar is gedaan. Er is weliswaar veel studie verricht naar maatschappelijke gevolgen van ongelukken en rampen, maar in veel mindere mate naar het beheersen van angst en onrust rond terroristische incidenten.

Van dit beperkte aantal studies kijken de meeste naar de inwerking van terrorisme op de publieke opinie en de rol van de media en crisiscommunicatie. Een goed voorbeeld hiervan is het *Domestic Management of Terrorist Attacks Project* onder leiding van Lawrence Freedman van King’s College in Londen en de hiermee verbonden conferentie *Communicating the War on Terror*. Het project beoogde onder meer het formuleren van aanbevelingen voor waarschuwingsbeleid en communicatie rond terrorisme, en de bestudering van culturele invloeden op veerkracht en veiligheid.⁴³

Deze en andere conferenties en expertmeetings proberen door het uitwisselen van ervaringen antwoorden te formuleren op vaak basale vragen als

- wat moet de overheid het publiek vertellen over terrorismedreigingen?
- hoeveel informatie moet gegeven worden en in welke vorm?
- leiden waarschuwingen tot een groter vertrouwen in de overheid of versterken ze alleen angstgevoelens?
- waar ligt de balans en wat is de rol van de media hierin?
- wat is de rol van de media rond terrorisme; zijn zij de ultieme loopjongens van de terrorist?

Eenduidige antwoorden op deze vragen zijn er niet. Veel hangt af van de specifieke nationale of lokale context en de bestaande weerbaarheid en veerkracht binnen de samenleving en het politieke en bestuurlijke bestel.

Aan het vergroten van *resilience* wordt steeds meer belang gehecht. Van de Verenigde Staten tot Singapore groeit het besef dat weerbaarheid en veerkracht van groot belang zijn om angst en impact van incidenten en rampen te beperken. In de Verenigde Staten is deze belangstelling niet alleen het product van “9/11”, maar ook van de enorme impact van de orkaan “Katrina”. In Singapore komt men steeds meer tot het besef dat ook relatief kleine incidenten tot veel maatschappelijke en politieke ophef kunnen leiden, juist in een land waar men heel ver gaat om de kans op veiligheidsincidenten zo klein mogelijk te maken.⁴⁴ In beide gevallen wordt het vergroten van weer-

baarheid en veerkracht aangedragen als mogelijk antwoord op kwetsbaarheid voor angst en onrust.

Dat ook in Nederland het bewustzijn groeit dat we meer moeten doen aan het verminderen van angst en onrust rond terrorisme blijkt uit een lopend onderzoek in opdracht van de AIVD. Dit onderzoek, wordt uitgevoerd door het Crisis Observatieteam - beter bekend als het COT - en het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme van de Faculteit Campus Den Haag. De studie is gebaseerd op het concept “*performative power*”, of performativiteit van terrorisme en terrorismebestrijding zoals dat door Beatrice De Graaf in 2010 is uitgewerkt.⁴⁵ Performativiteit van contraterrorisme houdt de mate in waarin terroristische aanslagen, maar ook de maatregelen gericht op het bestrijden en voorkomen daarvan bijdragen aan mobilisering van de bevolking rond het thema terrorisme, dreiging en angst. Dit concept is toegepast in het onderzoek waarin vier recente aan terrorisme gerelateerde incidenten onder de loep zijn genomen: een ontruiming van IKEA in Amsterdam, het incident met de damschreeuwer, de arrestatie van twaalf Somaliërs in Rotterdam en de aanslag op Koninginnedag. Het doel van het onderzoek is een afwegingskader aan te dragen voor beleidsmakers en bestuurders om de maatschappelijke onrust rond dergelijke incidenten beperkt te houden.

Een van de observaties in dit onderzoek is dat er naast traditionele vormen van communicatie - zoals persconferenties en persberichten - ook veel boodschappen besloten liggen in publieke optredens van bestuurders, beleidsmaatregelen en technisch-operationele handelingen. Denk aan de oorlogsretoriek van vice-premier Zalm na de moord op Theo van Gogh of de grootschalige ontruiming van de Arena-boulevard na een melding van een mogelijke terroristische aanslag. Ook politiehelikopters in de lucht of extra bewaakte rechtbanken stralen een boodschap uit.⁴⁶

Uiteraard zijn dit soort zichtbare maatregelen en overheidsop-treden soms nodig. Het onderzoek wil slechts benadrukken dat

dergelijke handelingen altijd een performatief effect hebben. Anders gezegd, ze beïnvloeden de lokale of nationale toestand van angst en onzekerheid rond terrorisme.

Een tweede voorbeeld van het groeiende bewustzijn in Nederland dat je de terrorismedreiging niet alleen kunt verminderen door de kans op een aanslag te verkleinen, maar dat je ook iets moet doen aan het beperken van de mogelijke gevolgen is de Nationale Contraterrorismestrategie 2011-2015, opgesteld door de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. De doelstelling van de strategie geeft de noodzaak van balans tussen deze twee kanten goed aan: “De doelstelling van de strategie is het verminderen van het risico op en de vrees voor terroristische aanslagen en het beperken van de mogelijk schade na een eventuele aanslag”.⁴⁷

De strategie kent vijf kernonderdelen die, zo is nu eenmaal de mode, allemaal met dezelfde letter beginnen, de letter V. De vijf onderdelen zijn: Verwerven, Voorkomen, Verdedigen, Voorbereiden en Vervolgen. Onder ‘Voorbereiden’ valt het omgaan met angst en onrust. Volgens de strategie moet de Nederlandse samenleving zich bewust zijn van de mogelijkheid van een aanslag en dient het voorbereid te zijn op de gevolgen ervan. Ik citeer opnieuw: “Gedegen crisisbesluitvorming na een aanslag, effectieve hulpverlening, het oefenen van crisissituaties en optimale communicatie richting het algemene publiek zijn dan ook onontbeerlijk. Publieks- en crisiscommunicatie zullen gericht moeten zijn op specifieke doelgroepen in de internationale en nationale arena, om oploeiende tegenstellingen te voorkomen of te verminderen”, aldus de Strategie zoals opgesteld door de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.⁴⁸

Lange weg te gaan

Dergelijke doelstellingen met betrekking tot het beperken van de impact van terrorisme zijn echter makkelijker in een strategie te verwoorden dan in de praktijk te brengen. Het vergroten van de weerbaarheid en veerkracht in relatie tot terrorisme is bijzonder lastig - zeker in de risicomijdende maatschappij die

we geworden lijken te zijn. Enige bescheidenheid is daarom op zijn plaats.

Mogelijk zou vooralsnog het belangrijkste doel moeten zijn de bewustwording te vergroten van de noodzaak van meer *resilience*. Het publiek zou er meer van doordrongen moeten worden dat het contraterrorismebeleid van de afgelopen jaren diverse aanslagen heeft voorkomen, waarmee het vertrouwen in de overheid op dit vlak wordt versterkt. Tegelijkertijd zou het besef moeten groeien dat het bij terrorisme niet primair gaat om het doden van mensen, maar om de maatschappelijke en politieke reactie. Burgers zouden er in dit licht op gewezen moeten worden dat ook zij een bijdrage kunnen leveren aan het gebrek aan succes van terrorisme door weerbaarheid en veerkracht te tonen. Uiteraard geldt hetzelfde voor politici die in deze een voorbeeldfunctie zouden moeten vervullen.

10

Het advies van de Duitse ex-minister om het hoofd koel te houden was vooral aan hen gericht. Maar juist politici hebben nogal eens de neiging het gevaar enorm op te blazen en weten de burger soms niet méér handelingsperspectief te bieden dan het oproepen tot 'waakzaamheid', al dan niet in combinatie met de term 'verdachte pakketjes'.

Naar mijn mening is waakzaamheid voor terrorisme een taak voor de overheid en laat onderzoek zien dat een oproep tot 'weerbaarheid' meer vruchten af kan werpen, zeker als politici zelf het goede voorbeeld geven.

Praktijkvoorbeeld

Laat ik afsluiten met een praktijkvoorbeeld dat in mijn ogen aantoont dat de term *resilience* ook kan worden omgezet in daden en dat overheden een context kunnen creëren waarin de individuele burger zich bewust is van zijn of haar rol.

Ik gebruik dit voorbeeld vaak in colleges en lezingen omdat het goed aangeeft dat weerbaarheid geen abstract begrip is maar een type gedrag dat je kunt versterken. Het gaat om het voorbeeld van een Britse vrouw van middelbare leeftijd die op de dag van de aanslagen in Londen in 2005 op straat werd geïnter-

vievd door een Brits camerateam. Ze kreeg de standaardvraag voorgelegd of ze bang was en of ze de volgende dag wel naar haar werk durfde te gaan. Het antwoord van de vrouw was iets in de strekking van “*no I am not afraid and of course I will be at work tomorrow. I'm not letting terrorists decide whether I am going to work or not*”. De vrouw werd vriendelijk bedankt voor haar statement en werd vervolgens benaderd door een Nederlandse journaliste van de schrijvende pers.⁴⁹ Die wilde de vrouw graag citeren en vroeg “*so you are not afraid*”? De vrouw besefte dat de camera's weg waren en dat ze een buitenlandse journaliste voor zich had en antwoordde nu wel vrijuit: “*No, I'm afraid! Of course I'm afraid, but I am not going to show it!*”.

Deze vrouw begreep de essentie van terrorisme en de rol die ze had te spelen toen ze op televisie was. Ze gaf gehoor aan de oproep van de overheid “*to remain calm, to go back to business as soon as possible, and to not give in to terrorism*”.⁵⁰

Kortom, het vooraf informeren van burgers over de essentie van terrorisme en het bieden van zinvolle handelingsperspectieven kan bijdragen aan het tonen van weerbaarheid en veerkracht, zoals de dame uit het voorbeeld deed.

En als ik één Nederlands voorbeeld van *resilience* zou moeten geven is dat de houding en het handelen van de Koningin na het incident met de damschreeuwer. We hebben in ieder geval een staatshoofd dat weet hoe het moet. Back to business binnen drie minuten.⁵¹

Bijdrage CTC

Dames en heren, ik kom tot een afronding.

In de introductie van deze voordracht heb ik stil gestaan bij de essentie van terrorisme en dat de terroristmedreiging uit twee delen bestaat: enerzijds de kans op een aanslag en anderzijds de gevolgen, te weten angst en onrust.

Ik heb laten zien dat de kans op een aanslag de afgelopen tien tot twaalf jaar erg klein was. Terroristen weten niet vaak toe te slaan en halen bovendien hun politieke doelen niet.

Ze weten helaas wel vaak angst en onrust te zaaien, al dan niet

geholpen door allerlei andere actoren die zo, bewust of onbewust, de impact van terrorisme en de aantrekkelijkheid van het instrument verder vergroten.

Ik heb het punt willen maken dat we meer doordrongen moeten zijn van de essentie van terrorisme en weerbaarder en veerkrachtiger moeten worden ten aanzien van dit verschijnsel. Als ons dat niet lukt blijven we terrorisme aantrekken. Vandaar mijn pleidooi voor een contraterrorismebeleid waarin de beheersing van angst en maatschappelijke onrust centraler staat dan de afgelopen jaren het geval was.

Wat betreft het bevorderen van *resilience* is nog een lange weg te gaan. We moeten meer inzicht krijgen in de *best practices* op dit gebied alsook leren van voorbeelden waar het fout ging. Veel vragen staan nog open over het wie, wat en hoe rond het vergroten van weerbaarheid en veerkracht ten aanzien van terrorisme.

Ik zie hierin een belangrijke uitdaging voor mijzelf en mijn collega's van het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme van de Faculteit Campus Den Haag. Samen met anderen zoals de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, het International Center for Counter-Terrorism - The Hague, het Korps Landelijke Politiediensten, en de studenten van de Bestuurskunde Masteropleiding *Crisis & Security Management*, hopen we met ons onderzoek en onze deelname aan het publieke debat een bijdrage te leveren aan meer weerbaarheid en veerkracht in het contraterrorismebeleid.

Slotwoorden

Geachte toehoorders, ik sluit deze rede af met het uitspreken van enkele woorden van dank.

Allereerst wil ik het College van Bestuur, de Decanen en het bestuur van de faculteiten Sociale Wetenschappen en Campus Den Haag en het bestuur van de Stichting ter Bevordering van de Studie inzake Verschijnselen van Terrorismen en Contraterrorisme bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Daarnaast wil ik mijn collega's van het CTC en het ICCT bedanken voor een inspirerende werkomgeving en dat geldt

ook voor de studenten van het instituut Bestuurskunde en de cursisten van onze modules voor professionals. Het is een voorrecht om dagelijks in een omgeving te mogen werken met zoveel diversiteit en zoveel inzet om de mens en de wereld beter te begrijpen.

Bij een gelegenheid als deze sta je ook stil bij de mensen die je graag zou willen bedanken, maar niet meer onder ons zijn. Voor mij zijn dat professor Van den Bremen, de promotor van mijn proefschrift, en Jan ter Laak, die mij leerde hoe Den Haag werkt.

Tot slot lieve ouders en Karen, bedankt voor alles.

Zeer gewaardeerde toehoorders, dank u voor uw aandacht. Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Nova uitzending van 11 november 2004.
Zie: www.novativ.nl/page/detail/uitzendingen/3020/
Duitse+kritiek+op+terrorisemeenpak+Nederland.
- 2 Furedi, 2007, p.12.
- 3 Schmid & Jongman 1988, p.5-6.
- 4 De volledige definitie van Schmid en Jongman (1988: p.5-6) luidt: "Terrorism is an anxiety-inspiring method of repeated violent action, employed by (semi-) clandestine individual, group, or state actors, for idiosyncratic, criminal, or political reasons, whereby - in contrast to assassination - the direct targets of violence are not the main targets. The immediate human victims of violence are generally chosen randomly (targets of opportunity) or selectively (representative or symbolic targets) from a target population, and serve as message generators. Threat- and violence-based communication processes between terrorist (organisation), (imperiled) victims, and main targets are used to manipulate the main target (audience(s)), turning into a target of terror, a target of demands, or a target of attention, depending on whether intimidation, coercion or propaganda is primarily sought."
- 5 Kernelementen van terrorisme volgens EU Kaderbesluit van de Raad, van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding, 2002/475/JBZ: Het volgende wordt aangemerkt als terroristische misdrijven, "indien de dader deze feiten pleegt met het oogmerk om: een bevolking ernstig vrees aan te jagen; of de overheid of een internationale organisatie op onrechtmatige wijze te dwingen tot het verrichten of het zich onthouden van een handeling, dan wel, de politieke, constitutionele, economische of sociale basisstructuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen: a) een aanslag op het leven van een persoon, die de dood ten gevolge kan hebben; b) ernstige schending van de lichamelijke integriteit van een persoon; c) ontvoering of gijzeling; d) het veroorzaken van grootschalige vernieling van staats- of regeringsvoorzieningen, vervoerssystemen of infrastructurele voorzieningen, met inbegrip van informaticasystemen, een vast platform op het continentale plat, openbare plaatsen of niet voor het publiek toegankelijke terreinen, waardoor mensenlevens in gevaar kunnen worden gebracht of grote economische schade kan worden aangericht, e) het kapen van een luchtvaartuig, vaartuig of ander transportmiddel voor het vervoer van groepen van personen of goederen; f) het vervaardigen, bezit, verwerven, vervoer, leveren of het gebruik van vuurwapens, springstoffen, kernwapens, biologische en chemische wapens, alsmede het verrichten van onderzoek en het ontwikkelen van biologische en chemische wapens; g) het laten ontsnappen van gevaarlijke stoffen of het veroorzaken van brand, overstroming of ontploffing, waardoor mensenlevens in gevaar worden gebracht; h) het verstoren of onderbreken van de toevoer van water, elektriciteit of een andere essentiële natuurlijke hulpbron, waardoor mensenlevens in gevaar worden gebracht; i) het bedreigen met een van de onder a) t/m h) bedoelde gedragingen."
- 6 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- 7 Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- 8 De werkdefinitie van de Nationaal Coördinator Terrorismen en Veiligheid luidt: "Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden." Zie, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding, Jaarverslag 2011, p.59.
- 9 Artikel 83A van het Wetboek van Strafrecht stelt: "Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele, economische of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen."

- 10 Jenkins, 1974, p.4; Jenkins, 1975, p.15. In een latere publicatie nuanceert Jenkins zijn stelling: “*terrorists want to see a lot of people watching and a lot of people dead*”. Zie, Jenkins, 2006, p.119.
- 11 Zo werden in een aantal landen zogeheten *joint terrorism task forces* en *terrorism fusion centers* opgericht voor samenwerking en uitwisseling van gegevens.
- 12 Verenigde Naties.
- 13 Noord-Atlantische Verdragsorganisatie.
- 14 Bakker, 2008; www.nederlandtegenterrorisme.nl.
- 15 Europa wordt hier gedefinieerd als de Europese Unie.
- 16 Uiteraard is het vaststellen van het aantal aanslagen afhankelijk van definities. Neem bijvoorbeeld de aanslag op de Koningin in Apeldoorn of acties van dierenrechtenactivisten of het Corsicaans nationale bevrijdingsfront die menigeen buiten de kringen van de Franse overheid niet snel als ‘terroristisch’ zou bestempelen. In de EU Terrorism Situation and Trend Report van Europol (TE-SAT 2012: p.42) wordt als definitie van een terroristisch misdrijf Artikel 1 van het EU Kaderbesluit van de Raad, van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding, 2002/475/JBZ aangewend. Wanneer deze definitie ruimte voor interpretatie laat, geeft TE-SAT aan de definities van de Lidstaten van de EU te respecteren.
- 17 Volgens de online database van de RAND Corporatie zijn in Europa in de periode 2000 t/m 2010 321 doden gevallen door terrorisme. Zie: RAND Corporatie, 2010.
- 18 Global Terrorism Database van het *National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START)*, bijgehouden door de *University of Maryland*.
- 19 Volgens de Global Terrorism Database waren er in de periode 1-1-1992 t/m 1-8-2002 in Nederland 35 terroristische incidenten, waarvan 5 incidenten met fatale afloop en 8 dodelijke slachtoffers. In de periode van 2-8-2002 t/m 31-12-2010 waren er in Nederland 8 incidenten waarvan 2 incidenten met fatale afloop en ook 8 dodelijke slachtoffers (inclusief het incident op Koninginnedag 2010). Zie, Global Terrorism Database, <http://www.start.umd.edu/gtd/>.
- 20 Jaarverslag Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2006, p.19.
- 21 Bakker, 2006, p.55.
- 22 Zie Europese Commissie, 2005, Eurobarometer 64, p.6.
- 23 Zie ANP in de Volkskrant, 2004; ANP in Nova 2004; NRC, 2004.
- 24 In een schriftelijke Kamervraag van 28 september 2010 sommeert GroenLinks de verschillende incidenten van brandstichting van 2001 tot en met 2010, te kennen: 23 september 2001, brandstichting moskee te Gorinchem; 10 juni 2001, brandstichting moskee te Apeldoorn; 21 mei 2003, brandstichting moskee te Vianen; 17 juni 2003, brandstichting islamitische school te Eindhoven; 5 april 2004, brandstichting moskee te Panningen; 2 november 2004 - 13 maart 2005, 135 moskeeën en 29 islamitische scholen doelwit van bedreiging, bekladding, vernieling en brandstichting; 26 maart 2005, brandstichting Bedir-school te Uden; 26 maart 2005, brandstichting moskee te Oldenzaal; 15 juni 2005, brandstichting moskee te Rotterdam; 10 juni 2006, brandstichting moskee te Vlaardingen; 15 december 2006, brandstichting moskee te Maastricht; 24 maart 2007, brandstichting moskee te Huizen; 20 oktober 2007, brandstichting moskee te Leeuwarden; 13 juli 2007, moskeeën te Haarlem beklad met leuzen ‘fuck Allah’ en ‘Allah moet dood’; 21 juli 2007, molotovcocktails moskee te Haarlem; wintermaanden 2007/08, bekladding, ingegooide ruiten, brandbommen, moskee te Zeist; 19 maart 2008, molotovcocktail moskee te Huizen; 8 mei 2009, molotovcocktail moskee te Zoetermeer; 14 februari 2009, steen door ruit tijdens ochtendgebed, moskee te Drachten; 27 juni 2009, Turks verenigingsgebouw en moskee beklad met leuzen; 2 augustus 2009, varkenskop moskee te Ede en 19 november 2009 molotovcocktail moskee te Zoetermeer; 28 september 2010, brandstichting in een moskee te Groningen. Zie, <http://tweedekamer.groenlinks.nl/node/53869>.
- 25 Zie Rosenthal, Muller & Ruitenbergh, 2005, p.115-116; Muller, Rosenthal & De Wijk, 2008, p.417-418.

- 14
- 26 Bakker, 2006a, p.202-203; Muller, Rosenthal & De Wijk, 2008, p.418.
- 27 Als schoolvoorbeeld wordt de speech van burgemeester Kenneth Livingston gezien. Zie, Nationaal Crisis Centrum, 2009.
- 28 Bakker, 2006, p.55; Europese Commissie, 2011, p.21-23.
- 29 Volgens de Eurobarometer van de Europese Commissie ziet begin 2006 19 procent van de respondenten (de bestrijding van) terrorisme als een van de belangrijkste twee kwesties voor Nederland. Eind 2006 is dat 26 procent; begin 2007 16 procent; eind 2007 slechts 9 procent; begin 2008 16 procent; begin 2009 3 procent; begin 2010 5 procent; eind 2010 3 procent en eind 2011 nog maar 1 procent. Europese Commissie, *Eurobarometer 65-76*. Zie, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm.
- 30 Zie Pyszczynski Solomon & Greenberg, 2003.
- 31 Een dergelijke reflex is uitstekend beschreven in het manifest 'Kramp na de ramp' van Leferink en Sardemann van Slachtofferhulp Nederland, 2010.
- 32 Zie Abels, 2012.
- 33 Furedi, 2005; Furedi, 2007, p.49-76; Bakker, 2006, p.204.
- 34 Als resultaat van wat Furedi (2007, p.53) de 'Expansie van het Empire van het Onbekende' noemt, beschouwen Westerse samenlevingen zichzelf als kwetsbaar: de leden van een samenleving lopen risico om slachtoffer te worden van negatieve gebeurtenissen, in plaats van in staat te zijn om deze te overmeesteren.
- 35 In de woorden van Furedi (2009, p.174): "the tendency to define human experience through the prism of vulnerability exaggerates and draws attention to society's defensiveness and anxieties. Such a defensive and fearful reaction represents an open invitation to be terrorized."
- 36 Furedi, 2007, p.171.
- 37 De Graaf & De Graaff, 2010.
- 38 Denk bijvoorbeeld aan Mueller (2007), met zijn boek *'Overblown: how politicians and the terrorism industry inflate national security threats, and why we believe them'*.
- 39 Beck, 1986.
- 40 Terroristische en/of radicale groepen spelen hier op twee manieren op in. Ten eerste zullen zij veiligheidsmaatregelen van de overheid gebruiken als 'injustice frames' of 'onrechtvaardigheidlegendes' en die inzetten om meer steun binnen de eigen achterban voor hun radicale en zelfs gewelddadige agenda te winnen (Della Porta, 1995; Waldmann, 2005). Ten tweede zullen zij gebruik proberen te maken van onveiligheidsgevoelens en hoge veiligheidsverwachtingen van de burgers door met relatief kleinschalige, laagdrempelige acties een grote mate aan schok en angst te weeg te brengen. Denk aan de suggestie van het aan Al Qaeda gelieerde jihadistische maandblad *Inspire* in oktober 2010 om met vrachtwagens op een winkelend publiek in te rijden. Dit lijkt het geval met betrekking tot jihadistisch terrorisme dat zowel door middel van zeer bloedige en innovatieve aanslagen als door middel van het uiten van dreigementen via het internet de gevoelde dreiging zo hoog mogelijk probeert te houden.
- 41 Volgens het Van Dale woordenboek Engels-Nederlands, Nederlands-Engels, 2011.
- 42 In 1983 werd psychologische weerbaarheid voor het eerst toegepast in ontwikkelingspsychologie, als een term die succesvolle psychosociale ontwikkeling van kinderen ondanks meerdere en schijnbaar overweldigende risicofactoren beschrijft. Later werd het concept ook toegepast op volwassenen, als bescherming van risicofactoren, of het vermogen om weerstand te bieden aan negatieve levensomstandigheden (Garmezy & Rutter, 1983).
- 43 Dit project werd gefinancierd door de overheid, The Economic and Social Research Council, en beoogde onder meer het formuleren van beleidsaanbevelingen op het terrein van voorbereiding voor toekomstige terroristische aanslagen. Voor een beschrijving van het project 'Domestic Management of Terrorist Attacks' van de ESCR. Zie, <http://www.esrc.ac.uk/my-esrc/grants/L147251003/read>.
- 44 Kok, 2011.
- 45 De Graaf & De Graaff, 2010.

- 46 COT-CTC onderzoeksrapport, Casestudies naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld, 2012, p.18.
- 47 Nationale Contraterrorismestrategie 2011-2015, p.7.
- 48 Nationale Contraterrorismestrategie 2011-2015, p.11.
- 49 Gesprek met Janny Groen, journalist van de Volkskrant, 2005.
- 50 In het 'Report of the Official Account of the Bombings in London on 7th July 2005' zijn alle reacties van de Britse overheidsfunctionarissen kort beschreven. Zie, House of Commons , 2006.
- 51 Toen NOS commentator Jeroen Overbeek een dag later terugkeek op het optreden van de koningin op dodenherdenking zei hij: "De koningin gaf aan: ik sta er, we kunnen weer verder. En dat gebeurde ook". Zie, NOS, 2010.

Literatuur

- Abels, Paul (2012), *De brede benadering in de terrorismebestrijding: oorsprong, ontwikkeling en stand van zaken*, via www.nctb.nl.
- Algemeen Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2006), *Jaarverslag 2006*.
- Algemeen Nederlands Persbureau (2004), *Nederland is niet in oorlog*, in de Volkskrant 08/11/2004.
- Algemeen Nederlands Persbureau (2004), *Politici ongelukkig over oorlogstaal Zalm*, in: Nova, 08/11/2004.
- Bakker, Edwin (2006a), 'Wat te doen na de klap?', in: Sadik Harchaoui (red.), *Hedendaags radicalisme, verklaringen & aanpak*, Apeldoorn: Het spinhuis, 195-216.
- Bakker, Edwin (2008), 'Contraterrorismebeleid: mag het een onsje minder?', *Internationale Spectator*, jaargang 62, nr. 2, 61-62.
- Bakker, Edwin (2006), 'Differences in terrorist threat perceptions in Europe', in: Dieter Mahncke & Jörg Monar (red.), *International terrorism, A European response to a global threat?*, Brussel: P.I.E. Peter Lang, 47-62.
- Beck, Ulrich (1986), *Risikogesellschaft, Aus dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- De Graaf, Beatrice & De Graaff, Bob (2010), 'Bringing politics back in: the introduction of the 'performative power' of counterterrorism', in: *Critical Studies on Terrorism*, Vol. 3 (2): 261-275.
- Della Porta, Donatella (1995), *Social movements, political violence, and the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Europese Commissie (2005), *Eurobarometer 64. De publieke opinie in de Europese Unie*, Nationaal Rapport Nederland, herfst 2005.
- Europese Commissie (2006-2011), *Eurobarometer 65-76. Standard Eurobarometer*, Zie: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm.
- Europol (2012), *EU Terrorism Situation and Trend Report, TE-SAT 2012*.

- Furedi, Frank (2005), *Culture of fear. Risk-taking and the morality of low expectation*, London: Continuum.
- Furedi, Frank (2007), *Invitation to terror. The expanding empire of the unknown*, London, New York: Continuum
- Garnezy, Norman & Rutter, Michael (1983), *Stress, Coping and Development in Children*. New York: McGraw-Hill.
- Global Terrorism Database (2011), *Incidents search*, incidenten met fatale afloop in Nederland 1992-2002, via <http://www.start.umd.edu/gtd/>.
- Global Terrorism Database (2011), *Incidents search*, incidenten met fatale afloop in Nederland 2002-2010, via <http://www.start.umd.edu/gtd/>.
- House of Commons (2006). *Report of the official account of the bombings in Londen on 7th July 2005*, <http://www.official-documents.gov.uk/document/hc0506/hc10/1087/1087.pdf>
- Jenkins, Brian (1974), *International terrorism: a new kind of warfare*, The RAND Paper Series, Santa Monica, California.
- Jenkins, Brian (1975), International terrorism: a new mode of conflict, in: David Carlton & Carlo Schaerf (red.), *International terrorism and world security*. New York, Toronto: Wiley.
- Jenkins, Brian (2006), The new age of terrorism, in: David Hamien (red.), *The McGraw-Hill Homeland Security Handbook*, New York: McGraww-Hill Companies.
- Kok, Ping Soon (2011), Singapore's Strategic Framework for National Security, presentatie tijdens *5th Asia-Pacific programme for senior national security officers*, 11 t/m 15 april 2011.
- Leferink, Sonja & Sardeman, Rob, Slachtofferhulp Nederland (2010), *Kramp na de ramp, een kritische beschouwing op hulpverlening na rampen*, Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Mueller, John, (2007), *Overblown: how politicians and the terrorism industry inflate national security threats, and why we believe them*. New York: Free Press.
- Muller, Erwin, Rosenthal, Uri & De Wijk, Rob (red.) (2004), *Terrorisme, studies over terrorisme en terrorismebestrijding*. Deventer: Kluwer.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (2011), *Jaarverslag 2011*.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (2011), *Nationale contraterrorismestrategie 2011-2015*.
- Nationaal Crisis Centrum (2009), *Oud-burgemeester London geïnterviewd over speech na bomaanslagen*, <http://www.nationaalcrisiscentrum.nl/document/oud-burgemeester-londen-ge%C3%AFnterviewd-over-speech-na-bomaanslagen>.
- NOS (2010), 'En toen ben ik gaan vertellen wat ik zag', 05/05/2010, <http://nos.nl/artikel/155334-toen-ben-ik-gaan-vertellen-wat-ik-zag.html>
- NRC (2004), *Kritiek op Zalms 'oorlogstaal'*, 08/04/2011.
- NRC Handelsblad (2005), *Passagiers riepen: 'oh, not again!'*, 22/07/2005.
- Pyszczynski, Thomas, Solomon, Sheldon, & Greenberg, Jeff (2003), *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington, DC: American Psychological Association.
- RAND Corporatie (2010), *Terrorism Incidents Database*, aantal incidenten in Europa 2000-2010, via: <http://www.rand.org/nsrd/projects/terrorism-incidents.html>.
- RAND Corporatie (2010), *Terrorism Incidents Database*, aantal incidenten in Nederland 2002-2010, via: <http://www.rand.org/nsrd/projects/terrorism-incidents.html>.
- Rosenthal, Uri, Muller, Erwin, & Ruitenbergh, Arnout (2005), *Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding*, Den Haag: Boom.
- Rosenthal, Uri & Muller, Erwin (2008) 'Terrorismebestrijding en crisismangement', in: Erwin Muller, Uri Rosenthal, Rob de Wijk (red.), *Terrorisme, studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Deventer: Kluwer, 401-438.
- Schmid, Alex, & Jongman, Albert (1988), *Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature*, New Brunswick, New Jersey: Transaction Books.
- Waldmann, Peter (2005), *Terrorismus, ein Provokation der Macht*, Hamburg: Murmann.